

УДК 343.98

К.О. ЩЕРБАКОВСЬКА, Харківський національний університет внутрішніх справ

ДОПИТ ПОТЕРПІЛИХ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ

Ключові слова: торгівля людьми, допит малолітніх, тактичні прийоми, процесуальні вимоги

Частина 3 ст.149 КК України особливо кваліфікуючою ознакою торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини визначає торгівлю малолітніми. Відповідно до ч.2 ст.6 Сімейного кодексу України, «малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років» [1]. Таким чином, потерпілими при розслідуванні торгівлі малолітніми є діти, відносно яких здійснювались противоправні дії – вони виступали в ролі товару при здійсненні торгівлі.

Показання дітей, що стали об'єктом торгівлі, особливо за відсутності даних про злочинців (наприклад, коли заява про торгівлю малолітнім надходить від педагогів, лікарів і т.д.), є чи не єдиним джерелом відомостей про злочинців, місце, час і способи торгівлі, експлуатацію малолітнього. Діти в силу різноманітних причин інколи є єдиними очевидцями злочинів, володіють унікальною інформацією, що має надзвичайно важливе значення для органів правосуддя. В показаннях потерпілих-дітей містяться відомості, що не лише вказують напрямки пошуку інших доказів, але й такі, що мають вирішальне значення для прийняття процесуальних рішень по справі.

Допиту неповнолітніх (малолітніх) приділена певна увага в криміналістичній літературі. В роботах О.М. Васильєва та Л.М. Карнеєвої [2, с.168–207]; В.О. Коновалової [3, с.113–115], М.М. Коченова та Н.Р. Осіпової [4], С.В. Кузнєцової та Т.С. Кобцової [5, с.55–63], В.В. Печерського та С.Ю. Ревтової [6, с.72–114], С.К. Пітерцева та О.О. Сепанова [7, с.108–110], М.І. Порубова [8, с.145–152].

О.Ю. Скічко [9], О.Б. Соловйова [10, с.69–75], Є.О. Центрова [11, с.154–157], В.Ю. Шепітько [12, с.328–342] та інших вчених розглянути основні проблеми, пов'язані з допитом малолітніх свідків та потерпілих. Однак, під час розслідування торгівлі дітьми допит потерпілих має певні особливості, які в літературі не висвітлені. Тому метою статті є розгляд особливостей тактики допиту потерпілих при розслідуванні торгівлі дітьми.

Складний і багатогранний характер допиту малолітніх потерпілих полягає в тому, що він як кримінально-процесуальна діяльність по встановленню обставин, що підлягають доказуванню включає процесуальний, тактичний, організаційний, психологічний, педагогічний, етичний аспекти [5, с.3]. Взаємозв'язок цих аспектів і співвідношення між ними виражаються в тому, що тактичні прийоми використовуються слідчим в суворій відповідності із кримінально-процесуальним законом і вимогами норм моральності з урахуванням вікових, психологічних і індивідуальних особливостей особистості малолітнього. Для детального вивчення допиту малолітнього і тактики його проведення представляється необхідним розгляд двох взаємозв'язаних основ проведення цієї слідчої дії – процесуальної та тактичної.

Процесуальна сторона допиту малолітнього потерпілого має дві проблеми. По-перше, виклик і допит потерпілого на досудовому слідстві регламентується ст.171 з додержанням вимог ч.1, 2, 3 ст.167 КПК України. На відміну від свідка допит неповнолітнього потерпілого в КПК України не прописаний, що є, на наш погляд, суттєвою прогалиною. Тому на практиці при допиті неповнолітніх (малолітніх) потерпілих використовуються положення ст. 168 КПК України щодо допиту неповнолітнього свідка, тобто слідчим залучається педагог, а за розсудом слідчого – лікар, батьки, інші законні представники дитини. Однак незалучення вказаних осіб формально не є порушенням законодавства. По-друге, закон не вказує, з якою метою педагог запрошується на допит малолітнього, яким спеціальним вимогам він повинен відповідати. Аналіз іс-

нуючих точок зору дозволяє виділити три підходи до визначення мети участі педагога в допитах малолітніх: а) надання допомоги слідчому (дізнавачу) у встановленні психологічного контакту з допитуваним [12, с.340; 13, с.100], обрання найбільш доцільних методів психічного впливу [14, с.82], формулювання педагогічно правильних питань, забезпечення оптимального емоційного стану допитуваного [15, с.76, 104] і т.д.; б) сприяння отриманню повних і достовірних показань [16, с.52; 17, с.103]; в) сприяння у встановленні обставин, що підлягають доказуванню по кримінальній справі [18, с.80]. Представляється, що для участі педагога в допиті малолітнього притаманні всі три перераховані положення в сукупності.

Ю.П. Міхальчук вважає, що психолог запрошується на допит для виявлення психічних недоліків допитуваного [19, с.38–39]. Вказане твердження є помилковим, оскільки для визначення психічного (психологічного) стану дитини має бути призначена судова експертиза, при проведенні якої психолог (або психіатр) матиме процесуальний статус експерта. Крім того, необхідно уточнити, що метою допиту є встановлення не достовірних, а правдивих показань потерпілого, оскільки достовірність, тобто відповідність дійсності, встановлюється шляхом аналізу показань з урахуванням як об'єктивних (термін події, відстань до об'єкту спостереження, освітленість, тривалість спостереження й ін.) та суб'єктивних (вік, психіка, розумовий розвиток дитини) факторів.

Виникає питання про спеціалізацію педагога. Не кожен педагог може сприяти отриманню показань малолітнього. Правильно вказує Л.Ю. Ароцкер, що у кожному випадку допиту неповнолітніх свідків слід залучати психолога [15, с.103]. З психологічної точки зору малолітні поділяються на три групи: діти дошкільного віку (від 3 до 7 років), молодшого шкільного віку (від 7 до 11 років) і середнього шкільного віку (від 11 до 14 років) [4, с.4]. Тому для допиту малолітніх потерпілих необхідно залучати не просто педагога, а психолога-фахівця в психології тієї групи ді-

тей, до якої належить допитуваний. Наприклад, в Німеччині для усунення проблеми правдивості показань свідків обов'язково запрошується експерт-психіатр або психолог, коли виникає питання про правдивість показань неповнолітніх, особливо у справах про сексуальні злочини [20, с.51].

Таким чином, представляється, що педагог (психолог) під час допиту неповнолітнього (малолітнього) повинен залучатися незалежно від того, в якому процесуальному статусі він бере участь у кримінальному судочинстві – підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, свідка, потерпілого, бо завдання фахівця в цій слідчій дії одне – сприяти отриманню від допитуваного повних і правдивих показань.

Допити малолітніх жертв торгівлі мають бути націлені на встановлення обставин скоєння злочину, що включають відомості про:

- місце, час, спосіб перевезення, передачі, переховування, купівлі-продажу, отримання;
- спосіб, яким схилили до переміщення;
- осіб, які брали участь в кожній з вказаних дій;
- потенційних свідках кожної з перерахованих злочинних дій;
- фактах фізичного, психічного насильства над потерпілим, формах його здійснення;
- місце, час експлуатації, формі її здійснення і про осіб, які її здійснювали;
- наслідках протиправних дій на потерпілого та ін.

Для отримання повних і правдивих показань дитини перед слідчим залежно від ситуації встають конкретні завдання: встановлення психологічного контакту; створення невимушеної обстановки допиту; забезпечення оптимального емоційного стану підлітка; формулювання зрозумілих і педагогічно коректних питань, складання плану допиту; визначення оптимальної його тривалості; вибір способів фіксації показань і так далі.

Допиту малолітнього потерпілого повинна передувати ретельна підготовка, яка включає розв'язання наступних завдань.

1. Для успішної бесіди слідчому необхідно мати в своєму розпорядженні основні дані

про малолітнього потерпілого: про умови його життя і виховання, рівень розвитку, зв'язки, інтереси, особливостях характеру і так далі. Вивчення особи неповнолітнього займає центральне місце в організації його допиту [2, с.174].

2. Запрошення до участі в допиті педагога (психолога), лікаря. Необхідність виклику педагога (психолога) зазначалась вище. Вирішуючи питання про запрошення педагога для участі в допиті малолітнього потерпілого, необхідно враховувати доцільність виклику тієї або іншої конкретної особи. Природно, передбачається незацікавленість педагога, відсутність неприязних стосунків, а звідси і упередженості, як з боку педагога, так і допитуваного. Присутність лікаря визначається слідчим з урахуванням розвитку малолітнього чи його хворобливості. Залучення психолога крім того передбачає оцінку об'єктивної можливості малолітнього потерпілого надати правдиву інформацію.

3. Визначення черговості допитів. Оскільки у справі допитуються дорослі (родичі і інші близькі люди дитини), то вони можуть здійснювати на малолітнього потерпілого негативний вплив. Якщо у слідчого немає підстав побоюватися негативної дії на допитуваного, то слід спочатку допитати дорослих свідків, які здатні дати достатньо повну характеристику особи малолітнього.

4. Розв'язання питання про осіб, які будуть присутніми при допиті малолітнього потерпілого. Батьки можуть чинити тиск на малолітнього (особливо, якщо вони безпосередньо здійснили продаж дитини). Якщо у слідчого є підстави вважати, що дії батьків, законного представника завдають шкоду інтересам потерпілого і перешкоджають встановленню істини у справі, то дана особа має бути усунена від участі в допиті. У тих же випадках, коли, на думку слідчого присутність батьків допоможе встановити контакт із потерпілим і буде сприяти його допиту, така присутність необхідна. У літературі пропонується залучати до допиту авторитетних для допитуваного осіб, чия участь в слідчій дії не передбачена

кримінально-процесуальним законом. Вказані дії рекомендуються як тактичний прийом, що стосується емоційної сфери особи допитуваного і перешкоджає повідомленню неправдивих показань [21, с.147].

5. Визначення часу допиту потерпілого. Загальними тактичними правилами є, по-перше, проведення допиту малолітніх потерпілих щонайшвидше після подій, які є предметом їх показань, по-друге, максимальне скорочення терміну між викликом потерпілого на допит і самим допитом з тим, щоб звести до мінімуму можливість обговорення малолітнім з ким би то не було предмету майбутнього допиту і тим самим нейтралізувати можливість навіювання з боку близьких, знайомих та ін. [10, с.107]

6. Вибір місця допиту. Як правило, малолітніх доцільно допитувати в звичній для них обстановці, в умовах, найбільш наближених до їх повсякденного оточення: у школі, вдома або в дитячому саду. У звичних для дітей умовах, в обстановці, малолітні потерпіли психологічно «урівнюють» своє становище зі слідчим, що сприяє відвертій бесіді, з ними значно простіше встановити контакт, допитувані відчувають себе спокійніше, їх увага не розосереджується на вивчення незвичної обстановки кабінету слідчого, а концентрується на допиті [10, с.23].

7. Підсумком підготовки до даної слідчої дії є складання ясного письмового плану. При цьому недостатньо лише намітити обставини, що підлягають з'ясуванню, тобто зміст питань. Слідчому необхідно точно сформулювати питання, подумавши, наскільки та або інша форма буде доступна для розуміння малолітнього. Формулювання питань доцільно обговорити із педагогом, дитячим психологом, враховуючи рівень розвитку дитини і його індивідуальні особливості.

Тактичні прийоми, що використовуються на робочому етапі допиту малолітнього потерпілого, хоча й ґрунтуються на загальних положеннях тактики допиту потерпілого доповнюються відповідно до вікових та психологічних особливостей даної категорії осіб.

Не зупиняючись детально на теоретичних проблемах тактики отримання показань потерпілих, розглянемо ті питання, від успішного розв'язання яких безпосередньо залежить ефективність допиту саме малолітніх потерпілих.

Перш за все, ціль допиту може бути досягнута тільки після встановлення психологічного контакту слідчого з допитуваним. Для цього в допит малолітнього рекомендується включати орієнтовний етап, який дозволяє отримати або уточнити дані, що є у слідчого, про психологічні особливості дитини. На цьому етапі слідчий може поставити питання про події або предмети, свідомо добре відомі допитуваному [9, с.111]. Це дозволяє слідчому перевірити уміння малолітнього розповідати, знаходити засоби для опису зорових вражень. Від всебічного вивчення особи малолітнього потерпілого, як вже наголошувалося, безпосередньо залежить ефективність його допиту.

Окрім створення обстановки, що сприяє допиту і збудження у малолітнього інтересу до спілкування, успішне формування з ним контакту багато в чому залежить від поведінки слідчого і його комунікативних здібностей. Тут потрібно підкреслити важливість правильного обрання форми спілкування і розмовного стилю. Відомо, що спілкування передбачає вплив не тільки на розум, але і на почуття. Тому слідчому необхідно бути дуже обережним, коли в ході бесіди серйозно зачіпаються інтереси допитуваного, його родичів або друзів. Невмілий вплив на почуття порушує внутрішню рівновагу дитини, деколи породжує розбещеність і запальність, а іноді, навпаки, замкнутість, що, безумовно, позначається на проведенні допиту.

Враховуючи підвищену сприйнятливості і вразливості малолітніх, слідчий під час допиту повинен звертатися до допитуваного в доброзичливому тоні, яким зазвичай педагог веде розмову зі своїм учнем [8, с.149].

Допит малолітніх потерпілих може починатися з їх вільної розповіді. Проте, розраховувати на вичерпний, послідовний і логічний виклад малолітнім своїх показань, безумовно,

не можна. Тим не менше, дитину не можна квапити, обривати, дорозповідати за нього. Особливо важливо не задавати допитуваному питань і не робити зауважень, поки він не закінчить свою вільну розповідь. Впорядкування і поповнення отриманих в цій стадії допиту показань краще проводити після її закінчення. Природно, чим менше вік допитуваного, тим важче отримати від нього вільну розповідь. Допит дошкільників в переважній більшості можливий тільки у формі найбільш доступного їм діалогу. Діти не здатні зв'язано передати свої враження про події, що трапилися, і можуть розповісти про це лише відповідаючи на питання. Вказане підвищує вимоги до їх постановки. Питання мають бути чіткими, ясними і не розрахованими на розгорнені, тривалі відповіді. Під час допиту малолітнього слідчий мусить періодично відтворювати загублену нитку розповіді.

Для активізації пригадування у випадку, коли малолітній не пам'ятає якогось факту, доцільно повернутися до подій, які йому передували. Пригадуючи, як розвивалася ситуація, розширюючи коло відтворних фактів, дитина може мимоволі пригадати потрібну обставину як фрагмент цілісної ситуації, оскільки труднощі пригадування у дітей бувають викликані нездатністю вичленувати окремий епізод із загальної картини того, що відбувається.

При допиті дітей велике значення має використання матеріальних об'єктів, еталонів, які полегшують пригадування і опис предметів, що раніше сприймалися. Дитина набагато більше може впізнати, чим самостійно відтворити в мовній формі. Як еталони для зіставлення їх із образами пам'яті можуть бути використані фотокомбіновані портрети (фоторобот), зразки автомобілів різних марок, зразки відтінків кольорів і тому подібне. При постановці деталізуючих питань слід пам'ятати, що малолітні запам'ятовують деталі події і ознаки об'єктів вибірково. Тому не можна добиватися заповнення прогалин в їх показаннях після того, як питання, що нагадують, не дали результатів.

Важливе тактичне значення має тривалість допиту малолітніх. Малолітні можуть бути уважними і зосередженими певний проміжок часу, тому тривалість допиту не повинна перевищувати 15 хвилин для дітей до 7 років і 1 години для дітей до 14 років [8, с.150].

Показання потерпілих дітей нерідко своєрідні за формою: вони уривчасті, розпливчаті, відповіді даються не завжди в плані поставлених питань, окремі слова уживаються не в їх загальноприйнятому значенні, деяка частина інформації передається дитиною не в мовній формі, а за допомогою жестів, міміки, інтонації. Все це створює передумови для багатозначного тлумачення висловлювань дітей. Незважаючи на це всі висловлювання дитини про події, що цікавлять слідчого, навіть найкоротші або віддалено пов'язані з ними, мають бути дослівно, без спотворень внесені до протоколу допиту. При фіксації безпосередньо показань потрібно прагнути якомога повніше зберегти обороти мови малолітнього, його небагатий, але своєрідний лексикон, що характеризує рівень розвитку допитуваного, навколишнє його середовище і звички. Слідчий не повинен вживати не властиві малолітньому вирази і терміни.

Значно підвищують точність і повноту фіксації показань використання звуко- і відеозаписи допиту. О.Ю. Скічко вважає, що при допиті малолітніх потерпілих звуко-, відеозапис повинен стати обов'язковим засобом фіксації їх показань [9, с.142]. Безперечно користь приносить відеозапис допитів малолітніх потерпілих, особливо тих з них, які погано володіють мовою і тому широко використовують для передачі інформації жести, міміку і інші виразні засоби. Звуко-, відеозапис показань дітей-потерпілих сприяє вдосконаленню процесу перевірки і оцінки доказів, що включає не лише дослідження фактів, про які повідомив допитуваний, але і аналіз умов, методів, засобів отримання від нього відомостей.

Оцінка показань дітей є найбільш складним питанням, яке доводиться вирішувати слідчому. Одній з причин свідомо неправди-

вих показань є фантазування, до якого схильні діти. І це необхідно враховувати при оцінці їх показань. Крім того, різні спотворення можливі при відтворенні сприйнятого. Далеко не кожна людина здатна грамотно, чітко і ясно викласти побачене або почуте і особливо це відноситься до малолітніх [22, с.102–104].

Наведені особливості допиту малолітніх потерпілих слід враховувати при розслідуванні торгівлі дітьми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сімейний кодекс України // ВВР України, 2002. – № 21–22. – Ст. 135.
2. Васильев А. Н. / Тактика допроса при расследовании преступлений / А. Н. Васильев, Л. М. Карнеева. – М. : Юрид. лит., 1970. – 208 с.
3. Коновалова В. Е.. Допрос: тактика и психология : учебное пособие / В. Е. Коновалова. – Х. : Консум, 1999. – 157 с.
4. Коченов М. М. Психология допроса малолетних свидетелей : методическое пособие / М. М. Коченов, Н. Р. Осипова. – М. : Юрид. лит., 1984. – 43 с.
5. Кузнецова С. В. Тактика допроса несовершеннолетних / С. В. Кузнецова, Т. С. Кобцова. – М. : Экзамен, 2004. – 96 с.
6. Печерский В. В. Допрос несовершеннолетней потерпевшей на предварительном следствии и в суде. Изнасилование : монография / В. В. Печерский, С. Ю. Ревтова. – Гродно : ГрГУ, 2003. – 260 с.
7. Питерцев С. К. Тактика допроса / С. К. Питерцев, А. А. Степанов. – СПб. : Питер, 2001. – 160 с.
8. Порубов Н. И. Тактика допроса на предварительном следствии : учеб. пособие / Н. И. Порубов. – М. : БЕК, 1998. – 208 с.
9. Скичко О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии / О. Ю. Скичко / под. ред. В. И. Комисарова. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 184 с.
10. Соловьев А. Б. Допрос свидетеля и потерпевшего / А. Б. Соловьев. – М. : Юрид. лит., 1974. – 198 с.

11. Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем / Е. Е. Центров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 160 с.
12. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія / В. Ю. Шепітько. – Х. : Харків юридичний, 2007. – 432 с.
13. Селина Е. В. Применение специальных познаний в уголовном процессе / Е. В. Селина. – М. : Юрлитинформ, 2002. – 144 с.
14. Флоря Д. Ф. Проблемы получения показаний несовершеннолетних на предварительном следствии / Д. Ф. Флоря // Фундаментальные и прикладные проблемы управления расследованием преступлений : сб. науч. трудов. – М. : Акад. МВД РФ, 2005. – Ч. 1. – С. 78–83.
15. Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса / Л. Е. Ароцкер. – М. : Юрид. литература, 1969. – 120 с.
16. Сперанский К. К. Особенности допросов по делам несовершеннолетних / К. К. Сперанский // Социалистическая законность. – 1968. – № 4. – С. 50–52.
17. Тетюев С. В. Роль педагога (психолога) в допросе несовершеннолетних по уголовным делам / С. В. Тетюев // Правоведение. – 2009. – № 5. – С. 103–111.
18. Пронин К. В. Тактика допроса в суде : процессуальные и криминалистические аспекты : учебное пособие для вузов / К. В. Пронин. – М. : Юстицинформ, 2006. – 160 с.
19. Михальчук Ю. П. Основные уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты допроса несовершеннолетнего обвиняемого на предварительном следствии / Ю. П. Михальчук. – Краснодар, 2004. – 214 с.
20. Образцов В. Эксперт-психолог в суде Германии: оценка достоверности показаний / В. Образцов, С. Богомолова // Законность. – 2003. – № 1. – С. 50–52.
21. Закатов А. А. Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних : учеб. пособие / А. А. Закатов. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1979. – 188 с.
22. Орлов Ю. К. Основы теории доказательств в уголовном процессе : науч.-практ. пособие / Ю. К. Орлов. – М. : Проспект, 2000. – 144 с.

Щербаковська К. О. Допит потерпілих при розслідуванні торгівлі дітьми / К. О. Щербаковська // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 1062–1067 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11ckortd.pdf>

Розглядаються процесуальні й тактичні проблеми допиту малолітніх потерпілих. Вказується на необхідність залучення педагога до допиту дітей. Описуються завдання, що мусить розв'язати слідчий на етапі підготовки до допиту малолітнього й тактичні прийоми робочого етапу допиту.

Щербаковская К.О. Допрос пострадавших при расследовании торговли детьми

Рассматриваются процессуальные и тактические проблемы допроса малолетних потерпевших. Указывается на необходимость привлечения педагога к допросу детей. Описываются задачи, которые должен разрешить следователь на этапе подготовки к допросу малолетнего и тактические приемы рабочего этапа допроса.

Shcherbakovskaya K.O. Interrogation of Victims at Investigation of Trade by Children

The judicial and tactical problems of interrogation of very young victims are considered, on the necessity of bringing in of teacher to the interrogation of children. Tasks are described, which an investigator must settle on the stage of arrange for an interview very young and tactical receptions of the working stage of interrogation.